УДК 82.512.1–131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ДАСТАНИ ОБРАЗГА АЧЫКЛЫК – ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР АША:

Чура Нарык улының Казан ханлыгы тарихындагы эшчәнлегенә экскурс

Статья посвящена проблемам исторического объяснения богатого эпического материала по народному творчеству. В научной литературе фигурирует мнение о том, что прототипом главного героя дастанов о Чуре батыре является общественно-политический деятель Казанского ханства Чура Нарыков. Попытка считать случайным явлением схожесть между событиями, образами, деталями эпоса и реальной действительностью себя не оправдывает. Придерживаясь подобного научного взгляда, в статье автор реконструирует исторический образ Чуры Нарыкова, политического деятеля, жившего в середине XVI в. в Казанском ханстве, выявляет связи между историко-героическим эпос-дастаном и реальными событиями Казанского ханства в 1-ой половине XVI в., проводит параллели между исторической действительностью и эпосом «Чура-батыр», выявляет общее между реальностью и эпическими произведениями. Рассмотрение исторической личности Чуры Нарыкова как прототип не только татарского, но и в целом тюркского историко-героического эпоса раскрывает историческую значимость татарской и других тюркских версий дастанов о Чура-батыре, способствует усилению внимания к народному герою.

Ключевые слова: эпические произведения о Чура-батыре, политический деятель и дипломат Чура Нарыков, период Казанского ханства, борьба за власть, Казанский хан, бек, оппозиция, военный переворот.

The article is devoted to the problems of historical explanation of the rich epic material on folk art. In the scientific literature there is an opinion that the prototype of the main character of the dastans about Chur batyr is the public and political figure of the Kazan Khanate Chura Narykov. An attempt to consider the similarity between events, images, details of the epos and reality as a random phenomenon does not justify itself. Adhering to such a scientific view in the article the author reconstructs the historical image of Chura Narykov, a political figure who lived in the middle of the 16th century in the Kazan Khanate, reveals the links between the historical and heroic epos and the real events of the Kazan Khanate in the first half of the 16th century, draws parallels between historical reality and the epos «Chura-batyr», reveals the commonality between reality and epic works. Consideration of the historical personality of Chura Narykov as a prototype not only of the Tatar but also of the Turkic historical and heroic epos as a whole reveals the historical significance of the Tatar and other Turkic versions of the dastans about Chura-batyr, contributes to increased attention to the folk hero.

Keywords: epic works about Chura-batyr, politician and diplomat Chura Narykov, period of the Kazan Khanate, struggle for power, Kazan Khan, bek, opposition, military coup.

Халыкның эпик мирасы аның тарихыннан, әдәби-мәдәни бәйләнешләреннән аерылгысыз. Халык иҗатының героик эпос яисә тарихи дастан дип аталган жанры реаль вакыйгалар җирлегендә барлыкка килә һәм тарихи шәхес образын гәүдәләндерә. Эпос-дастаннар чынбарлык вакыйгаларының күчермәсе түгел. Әмма әлеге жанрның фәнни, иҗтимагый, тәрбияви һәм мәдәни әһәмияте чиксез.

Тамыры белән уртак нигезгә барып тоташучы төрки халыклар, бигрәк тә татар, башкорт, казакъ, нугай, үзбәк, азәрбайҗан, төрекмән, кыргыз һ.б.лар иҗатында шактый гына охшашлык күзгә ташлана, биредә берсенә генә нисбәтләп булмый торган, бер үк вакытта берничә төрки халыкның әдәби-мәдәни мирасын тәшкил итүче ядкярләр бар. Чура батыр исеме белән бәйле дастаннар да – әнә шундый әсәрләрдән. «Чура батыр» исеме белән мәгълүм эпик истәлекләр XVI йөз уртасы татар ханлыкларына, аерым алганда, Казан ханлыгы тарихына турыдан-туры барып тоташалар һәм бу дәвернең бай хәзинәсен тәшкил итәләр.

Татар халык иҗатында Чура образы берничә эпик жанрда гәүдәләнгән. Чура батырга багышланган дастан, риваять, бәет, кобайырларның һәркайсы тарихта билгеле вакыйганы – Казан алынуны бәян итә. Ә Казанның рус дәүләте тарафыннан 1552 елда яуланган булуы билгеле, шуңа күрә бу әсәрләрнең барлыкка килү вакыты XVI йөз уртасыннан да иртәрәк була алмаган. Башка төрки халыклар эпосы белән аваздаш күләмле дастан һәм аның вариантлары [Баязит, 1915, б. 282–286; Юлдаш: 1916, б. 85–86; Кыйссаи Чура батыр, 1884], тарихи бәет [Казан тарихы, 1880; Казанская история, 1889, с. 5–22] һәм риваятьләр [Карауҗа, 1987, б. 51–53] – һәммәсе бу образны халык каһарманы буларак тасвирлау белән характерланалар. Иң беренче чиратта башка төрки халыклар эпосы белән аваздаш күләмле дастан игътибарны җәлеп итә.

Татарча дастан тексты беренче мәртәбә 1862 елда ук И.Н. Березинның «Турецкая хрестоматия»сендә «Нарык Чураның хикәяте будыр» исеме белән басылган [Нарык Чураның хикәяте будыр, 1862, б. 39–59]. 1984 елда исә «Татар халык иҗаты. Дастаннар» китабына фольклорчы галимә Ф. Әхмәтова тарафыннан шушы хрестоматиядән кыскартып алып кертелгән [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 108–119]. Фольклор галиме Ф.И. Урманчеев дастанның И.Н. Березин хрестоматиясендә төрекмән диалекты үрнәге итеп бирелүен түбәндәгечә шәрехли: «Лингвистикада «төрекмән диалекты» дигән тел яисә диалект мәгълүм түгел. Бәлки биредә сүз Иделнең түбән агымындагы ярым-татар, ярым-нугай, ярым-төрекмән диалектында сөйләшүче трухменнар турында барадыр? Әсәрнең телендә, чыннан да, казакъ һәм нугай телләре йогынтысы сизелә» [Урманчеев, 1995. № 9, б. 100].

Әмма дастан татар телендә язылган. Әсәр үзенең идея-сюжеты ягыннан казан татарларының XVI йөзнең икенче яртысыннан соңгы мохитен үтә якыннан тасвирлавы белән аерылып тора. Шул ук вакытта теленең татар теленең урта диалектына хас билгеләре дә бу

әсәрне казан татарларына нисбәт итә. Моннан тыш, татар халкында сакланып калган бәет, риваятьләр, Чура батырга багышланган башка төрки версияләренә караганда, нәкъ менә шушы дастан рухына тәңгәл килә, шул ук әсәр вакыйгаларының урыны-вакыты белән чагыша, шулай ук казан татарыннан язып алынган сөйләмә вариантта да, шигъри формалы «автор»лы китаби вариантында да (Кыям Юлдаш варианты) шушы версиянең тәэсире зур. Татарларда телдән яки язма рәвештә яшәгән-таралган әлеге әсәрләрнең иң тулысы, иң зур күләмдәгесе – И.Н. Березин хрестоматиясендә басылып чыккан дастан тексты, шуңа күрә ул башка ваграк текстлар өчен беренчел чыганак ролен башкара. Әлеге сюжетка нәкъ менә кайсы текстның иң беренче барлыкка килгәнлеге үтә фәлсәфи һәм бәхәсле булып тоелса да, текстларда күзәтелгән эчтәлек-фикер җәһәтеннән чыгып караганда, югарыдагы фикер раслана. Текстларның тарихта теркәлү хронологиясе дә шушы ук фикерне куәтли. Димәк, И.Н. Березин варианты әлеге батыр хакында татар халкында мәгълүм барлык текстларны үз тирәсенә җыйнау функциясен үти. Икенче төрле әйткәндә, бу әсәр – татарларда таралыш алган «Чура батыр» сюжетының язма формада ныгыган, берләштерә торган үзәге. И.Н. Березин җыентыгындагы оригинальлектә дастан башка бер генә милли версиядә дә кабатланмый. Болар бар да башка төрки халыкларның Чура батырга багышланган дастаннары янәшәсендә И.Н. Березин хрестоматиясендә басылган «Чура батыр хикәяте»нең нәкъ менә татар җирлегендә иҗат ителгәнлеге файдасына сөйли һәм әсәрнең казан татарларына мөнәсәбәте шикле булмауны дәлилли.

Дастани Чура образы Казан ханлыгында яшәгән сәясәтче, дипломат Чура би шәхесе белән шактый охшаш. Дастандагы башка образлар һәм вакыйгалар да күп яклап XVI йөздәге реаль шәхесләргә һәм хәлләргә якыная. «Казанны алырга кат-кат килүче рус яуларына каршы батырларча көрәшеп йөргән һәм дастан каһарманына прототип Чура исемле реаль шәхес булгандырмы, юкмы – бу сорауга сакланып калган тарихи чыганаклар буенча кистереп кенә уңай җавап бирүе авыр», – дип яза күренекле галим Марсель Хәернас улы Бакиров һәм өстенлекне Чураның җыелма образ булу ихтималына бирә [Бакиров, б. 11]. Алай да Чура Нарык углының тарихи һәм дастани образы арасындагы, шул ук вакытта, дастан вакыйгаларының татар тарихының билгеле бер чорын яктыртуы җәһәтеннән килеп туган охшашлыклар очраклы гына булган дип карау үзен аклый алмый. Бу хакта тарихчы галим Д. Исхаков [Исхаков, 1994, б. 17–19; Исхаков, 2022, б. 110–153], Х. Паксой [Паксой, 1994, с. 9], филолог галим Ф. Урманчеев [Урманчеев, 1995, № 5, 7–8, 9, 10–11], Л. Ибраһимова (Л. Мөхәммәтҗанова) [Ибраһимова, 2002, б. 7–27; Мухаметзянова, 2022, с. 212–228], дастандагы персонажларның һәм вакыйгаларның реаль тарихка мөнәсәбәтен ачыклап, фәндә үз фикерләрен белдерделәр.

Әлбәттә, чорга кагылышлы архив документларының сакланмавы XVI йөзнең беренче яртысында Казан ханлыгында Чура Нарык углы

шәхесенең яшәп, сәяси һәм дипломатик эшчәнлек алып барганлыгын рәсми дәлилләүдә кыенлык тудыра. Әмма әлеге затның эшчәнлеге турында Казан ханлыгы тарихын яктырткан хезмәтләрдә шактый гына мәгълүмат бар. Моннан тыш борынгы татар шәҗәрәләрен барлаучы М.И. Әхмәтҗанов тарафыннан табылган шәҗәрә [Әхмәтҗанов, 2002, б. 323–324] үзе генә дә Чура батыр прототибын татардан эзләүнең хаклылыгын дәлилли. Галим «Чура батыр шәҗәрәсе» дип атаган бу документта Чура – Күкәс һәм Нарык буыннарыннан соң килүче зат. Шәҗәрәдә Чураның Нарык углы дип күрсәтелүе аның тарихи шәхескә тәгаенләнүе өчен җитәрлек нигез булса, дастандагы:

Мән Чурамын, Чурамын,
Түрә түгел, карамын,
Асылымны сорасаң –
Күкес углы Тамамән, –

дигән юллар һәм әсәрдә Чураның атасы Нарык турында җентекле тасвир исә дастан вакыйгалары белән татар шәҗәрәсенең тамырларын уртак итә. Хәлбуки дастани Чура батырны Казан ханлыгында яшәгән тарихи шәхес Чура Нарыковка бәйләүне хаксыз гамәл дип танып булмый, моны инкяр итә торган дәлилләр юк. Димәк, нигезендә Казан ханлыгы чорының татар халкына нисбәтле тарихи вакыйгалары яткан татар эпосына күзәтү ясау халык батырына игътибарны үстерә, тарихи һәм дастани Чура язмышын чагыштыру планында карау мөмкинлеген бирә.

Чура батыр турында әлеге дастан – татар халкының җитди эпик әсәре, шул ук вакытта татар халкының китаби дастаннары традициясенең гаҗәеп үрнәге. Билгеле булганча, Казан ханлыгы оешкан чорыннан алып бөтен яшәү дәвере буена Мәскәү Бөек кенәзлеге белән көч сынаша һәм, ниһаять, XVI йөз уртасында үзеннән көчлерәк дәүләт тарафыннан рәсми төстә яулана. Казан татарларына турыдан-туры кагылышлы бу вакыйгага реакция халык иҗатының эпик жанрларында, иң беренче чиратта, дастаннарда яңгыраган. Героик китаби дастаннардан «Чура батыр» халыкта милли фаҗига итеп кабул ителгән вакыйгаларның кайтавазы буларак кыйммәт. Безнең халыкның милли азатлык көрәше белән аваздаш әлеге дастан тарихи-традицион яктан да, әдәби формасы ягыннан да, стиле-таралышы белән дә гаять кызыклы. Бер үк халык фольклорында бер үк сюжетның, теманың һәм образның төрле жанр әсәрләрендә һәм төрле формаларда очравы фольклорда әллә ни еш күзәтелми. Чура батыр образы һәм аның белән бәйле вакыйгалар чагылыш тапкан эпик сюжетларның татар халкының үзендә генә дә берничә булуы шулай ук игътибарны җәлеп итә. «Чура батыр» дастанындагы эпик мотивларның, идея-сюжет һәм стиль үзенчәлекләренең гомумтөрки эпос масштабында, шиксез, үз урыны бар.

Тарихи шәхес буларак Чура Нарык углының яшәү һәм эшчәнлек дәвере чама белән XVI гасыр башы – XVI гасыр урталарына, ә тагын

да төгәлрәк итеп әйткәндә, 1500–1546 елларга туры килә. Чыганаклар күрсәткәнчә, XVI йөзнең 20 нче елларында ул Казанда хөкүмәт әгъзаларының берсе булган, шушы чордан башлап, үзенең сәяси эшчәнлегенә керешкән. Казан ханлыгында Сафагәрәй (1524–1532), Җангали (1532–1533), янә Сафагәрәй (1533–1546), Шаһгали (1546 елда 1 ай хакимлек итә) ханнар идарә иткән дәвердә Чура Нарыков – ил тормышында, дәүләт эшендә актив катнашучыларның берсе. Бу еллар Казан ханлыгы өчен гаять катлаулы һәм каршылыклы булган. Тәхетне әле Кырым, әле Мәскәү утырткан ханнар биләгән. Сафагәрәй – Кырымдагы Гәрәйләр нәселеннән, Җангали белән Шаһгали – Мәскәү тарафыннан утыртылган Касыйм ханы Шәехәүлиярның рус тәрбиясе алган уллары. Мондый шартлар Казан ханлыгында ныклы, бердәм эчке һәм тышкы сәясәт булдыруга тискәре йогынты ясаган. Мөстәкыйльлекне саклап калуның хәлиткеч вакытында читтән китерелгән ханнарның ханлык өчен ни дә булса эшләргә омтылулары яисә эшли алулары бик шикле. Шуңа күрә дәүләтнең хан идарәсе алып барган эшчәнлеге ханлыктагы сәяси һәм иҗтимагый төркем вәкилләренең ризасызлыгына сәбәп булган. Шундый ризасызлык Сафагәрәй ханга карата тугач, оппозициянең, ярдәм сорап, Мәскәүгә мөрәҗәгать иткәләгәнлеге мәгълүм. Мәсәлән, 1541 елның маенда Мәскәүгә Чабык исемле кеше җитәкчелегендә вәкилләр җибәрелә. Алар кенәзгә түбәндәге сүзләрне җиткерә: «Ныне казанским людям вельми тяжко, [Сафагирей] у многих князей ясаки поотымал да крымцам подавал, а земским людям великая продажа, копит казну да в Крым отсылает» [Худяков, 1990, с. 101]. Бу сүзләрдә азмы-күпме хаклык булуны танырга кирәк, әмма, икенче яктан караганда, әлегедәй фактлар дәүләтнең бөтенлеген саклап калу өчен иң җаваплы чорда татарларның үзләре арасында һәм бигрәк тә ил җитәкчелегендә бердәмлекнең булмавы хакында сөйли.

Җангали белән Шаһгали ханнарга да әллә ни өмет баглап булмаган. Берсе 15, икенчесе 13 яшендә тәхеткә утыртылган бу ханнар акыллы сәясәт алып баруга сәләтсез булганнар. Алай гына да түгел, теләсә-теләмәсәләр дә, сәясәттә Мәскәүгә йөз тотып, рус дәүләте файдасына эшләгәннәр.

Кырым өчен дә, Мәскәү өчен дә Казан ханлыгының элеккеге данын кире кайтару, мөстәкыйль сәясәтен саклау мөһим булмаган. Табигый, алар һәркайсы үз ихтыяҗларыннан чыгып, үз мәнфәгатьләрен кайгыртып эш иткәннәр. Мондый шартларда Казан ханлыгы белән бәйсез идарә итәргә тырышуның тәхет биләүче теләсә кем өчен җиңел булмавын да танымый мөмкин түгел. Әлбәттә, ханлыкның хәлен тагын да катлауландыручы җитди сәбәп – XVI йөзнең 40 нчы елларыннан Көнчыгышны басып алу өчен тыелгысыз һөҗүмнәр башлауга күчкән Россиянең агрессив сәясәте. Алтын Урда дәвамчысы, заманында чәчәк атып яшәгән Казан ханлыгының соңгы чоры кинәт күтәрелеп киткән Мәскәүнең колониаль сәясәтеннән котылу өчен көрәштән гыйбарәт булганлыгы сер түгел.

Менә шундый тарихи чорда сәяси һәм иҗтимагый көчләрне тәшкил иткән, ханлыкның үз кешеләре булган би, морзалар нинди эшчәнлек алып барганнар соң? Кызганыч, әмма кайбер күренекле дәүләт эшлеклеләре дә – Булат һәм Нурали Шириннәр, Гәүһәршад, Сәед Боерган, Чура Нарыков, Кучак, Кадыш морза, Тагай морза һ.б. – хан идарәсе һәм хөкүмәтнең бердәмлеген булдырып, халыкны бер максатка туплый алмаганнар. Үзенең туган җире – Идел буенда үсеп тәрбия алган, хан дәрәҗәсенә күтәрелгән шәхесләр XVI йөзнең беренче яртысында гына түгел, Казан ханлыгында гомумән булмаган. Алтын Урда дәүләтендә яшәп килгән тәртип нигезендә, Казан ханлыгында да, башка татар ханлыкларындагы кебек үк, җучилы булмаган кеше хан тәхетенә утыра алмаган. Ә инде XV гасыр азагында һәм XVI гасырның I чирегендә ханлык Мәскәүгә бәйлелеккә төшкәч, ханнарны сайлап куюю хокукы казанлылар кулыннан бөтенләй диярлек киткән.

Тарихи чыганакларда Чура Нарыков исеме нәкъ шушы тынгысыз елларда телгә алына башлый. «1526 елның март аенда Сафагәрәй ханнан Мәскәүгә Казый һәм Чура бәкләр, Давыл бахшы илче булып килделәр. Болар бу юлы Карл V тарафыннан җибәрелмеш Герберштейн белән Мәскәүдә очраштылар», – дип хәбәр итә күренекле тарихчы Һади Атласи [Атласи, 1993, б. 298]. Димәк, 1526 елда Чура дәүләт эшләрендә катнашырлык яшьтә булган. Аның әле 1546 елгача хөкүмәт составында торуы мәгълүм. Чама белән 40 яшьләрендә һәлак булган дип исәпләсәк тә, Мәскәүгә җибәрелгән Чура бәкнең без эзләгән Нарык углы Чура булуы бик ихтимал. 20 нче елларда ук, ягъни бик яшьли аның «бәк» дәрәҗәсен алуына килсәк, монда ике төрле караш булырга мөмкин. Беренчедән, татар халкында «бәк» сүзе ирләр исеменнән соң әйтелгәндә, «әфәнде» мәгънәсен дә аңлаткан. Икенче яктан караганда, бәк титуллы дипломат Чура Нарык углының дөньяга без уйлаганнан иртәрәк килеп, эшчәнлеген алдарак башлаган булуы да мөмкин. Әмма бу турыда чыганаклар берни дә сөйләми.

Аңлатмалы сүзлектә «чура» сүзенә түбәндәге билгеләмә бирелгән (бер мәгънәсе): чура – Алтын Урда чорындагы ханнарның политик вассалы, аерым гаскәр башлыгы [Татар теленен аңлатмалы сүзлеге, 1981, б. 447]. Чура Нарыковка карата бәк титулы тарихи әдәбиятта алга таба да кулланыла. Димәк, шуны әйтә алабыз: Чура XVI йөзнең беренче яртысында яшәгән Казан аксөяге булган. Казан ханлыгында бәк (би, әмир) дип эре җир биләмәләре булган аерым кешеләрне атап йөрткәннәр [Фәхретдинов, 1996, б. 190]. Эре феодаллар, нигездә, аксөяк нәселдән килгәннәр. Ханлыкның иҗтимагый төзелеше закончалыгыннан чыгып фикер йөрткәндә, Чура бәкнең дә атасыннан мирас булып күчкән эре җир биләмәсе булган, ә коралланган үз гаскәре хан фәрманы карамагында торган. «Казан тарихы»ның билгесез авторы искәрткәнчә, чыннан да, Чураның «500 йомышлы (хәрби хезмәт үтәүче. – *Л.М.*) коралланган колы, 1000 сугышчы-яугире, үзенә ияргән кенәзләре» [Казанская история, 1954, с. 82] булган.

Чура бәк тора-бара илнең эчке һәм тышкы сәясәтендә, аерым алганда, үз дәүләтенең Кырым ханлыгы һәм Мәскәү белән мөнәсәбәтләрен урнаштырганда әһәмиятле урын били башлый. Аның сәясәт мәйданына килгән дәвере ханлыкның үз эчендә сәяси көчләрнең ике төркемгә – «көнчыгыш» һәм «рус» партияләренә бүленгән елларга туры килә. Шартлы рәвештә көнчыгыш төркем дип Кырым ханлыгына йөз тоткан партия аталса, тышкы сәясәттә Россия белән союзны хуплаган партияне рус яисә көнбатыш төркеме диләр.

Чура Нарыков Мәскәү яклы морзалар тарафында җитди роль уйнаган шәхес буларак мәгълүм. Россия белән союз тарафдарлары Казан хөкүмәте составында 1531 елдан 1546 елга кадәр 15 ел дәвамында даими эшчәнлек алып баралар [Худяков, 1990, с. 112]. Казан ханлыгының үз эчендә барган иң киеренке көннәре дә нәкъ менә 1530–1546 елларга туры килә. Моны ханнарның еш алыштырылуы, ике төркем арасында барган ызгыш-талаш, рус дәүләте белән әледән-әле булып торган бәрелешләр раслый.

Татар телендә «чура»ның «кол» дигән мәгънәсе дә билгеле [Татар теленен аңлатмалы сүзлеге, 1981, б. 447]. Бу исә тарихи сәхифәләрдә телгә алынган дипломат Колчура исеменә тукталырга нигез бирә. Бу кеше 1531 елда, Сафагәрәй хан беренче мәртәбә тәхеттән куылгач, хан итеп кемне кую мәсьәләсе белән Мәскәүгә җибәрелгән була. «Временное правительство постановило не принимать на престол Шах-Али, кандидатуру которого навязывала Москва, но который был несимпатичен казанцам по своим личным качествам. Заявив отвод против русского кандидата, временное правительство все же осталось в сфере русской ориентации, и в ханы было избрано лицо, проживавшее в России – Касимовский удельный царевич Джан-Али, брат Шах-Али. Для переговоров с русским правительством в Москву были отправлены послы Кул-Чура и Форузат», – дип яза М. Худяков [Худяков, 1990, с. 95]. Колчура хакында мәгълүмат Һ. Атласида да бар. Тарихчы-галим күрсәтүенчә, Колчура белән Фәйрузат исемле әлеге кешеләр «Хөршидә бикә, Хаҗи Гали мирза, Булат бәк, Казанның угланнары, бәкләре, сәедләре, морзалары, шулай ук бөтен Казан йорты исеменнән ярлык белән килгәннәр иде» [Атласи, 1993, б. 298]. 1526 еллардан бирле хөкүмәт әгъзасы булса да, әлеге сәяси адымга бәйле рәвештә Чура бәк Нарыков исеме конкрет телгә алынмаган. Шуңа күрә, Колчура белән Чура икесе бер шәхес түгелме дигән фараз кала. Әмма шунысы бар: Нарык углы Чура турында сөйләгәндә тарихчы-авторлар һәрвакыт диярлек «бәк» титулын кулланалар, «эшлекле», «кыю», «талантлы», «мәшһүр» эпитетларын аның исеме белән янәшә китереп, Чураның Казан ханлыгында күренекле зат булуын күрсәтәләр. Ә Колчурага бәйле мондый үзенчәлекләр юк. Шулай ук әлеге исемнең 1549 елда да, ягъни Чура бәк үтерелгәннән соң да тарихи әдәбиятта очравы [Атласи, 1993, б. 148] әлеге фикердән кире кайтара.

«1534 елның 11 февралендә Василий Беречинскийның Казаннан Мәскәүгә кайтуы» хакында сөйләгәндә Һ. Атласи Чура исемле кеше-

не телгә ала. Әмма «Бу кеше (Василий Беречинский. – *Л.М.*) Василий үлгәнлекне, улы Иванның олуг кенәз булганлыгын Җангали ханга белдерер өчен Казанга барган иде. Василий белән бергә Чура исемле кеше Мәскәүгә килде. Бу кеше Казанның муллазадәләреннән булып, аны Җангали хан Мәскәүгә илче итеп җибәргән иде» [Атласи, 1993, б. 305], – дигән юлларны укыгач, әлеге Чураның да Нарыковка катнашы юклыгын гына әйтергә кала, чөнки, беренчедән, Һ. Атласи телгә алган кеше – муллазадә, икенчедән, тарихчы хезмәтендә ул әлегәчә таныш булмаган шәхес буларак тәкъдим ителгән. Ә Чура Нарыков тарихи әдәбиятта 1526 елдан бирле мәгълүм булып, тарихчы Һ. Атласи да аны гомумбилгеле сәяси эшлекле дип исәпли.

Без эзләгән Чура Нарыков исеме исә алга таба хөкүмәттә мәшһүр шәхесләрнең берсе булып калкып чыга, дәүләт эшләрендә әһәмиятле урын били. Тарихи чыганаклар һәм әдәбият шуны раслый.

1526–1531 елларны Чура бәк тормышында сәяси ныгу чоры, чагыштырмача тыныч эшчәнлек дәвере дип билгели алабыз. Бу елларда ул күренекле җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче, дипломат булып танылырга өлгерә. Бу урында янә бер мәсьәләне ачыклап үтәргә кирәк. Казан ханлыгында Чуралар берәү генә булмаган. Тарихи әдәбиятта бу исем еш очрый. Мәсәлән, бу чорда Колчура һәм муллазадә Чура, Чура Кадышев, Бикчура, Чура Кадыев, Шаһчура, Качура исемле илчеләр, сәясәтчеләр һ.б. яшәгән. Гомумән, XVI йөзнең I яртысында Чура дигән исем популяр булган. Бүгенге Татарстан территориясе топонимикасында Чура исеме белән бәйле урыннарның күп булуы бәлки шуның белән аңлатыладыр. Әйтик, Татарстанның Нурлат районына кергән Чурабатыр авылы [Хәйри, 1996, с. 50], Чура би чокыры дип аталган урын (аның турында татар халык риваятендә әйтеп кителгән [Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар, 1987, б. 368.]), Яшел Үзән районында урнашкан Карагуҗа авылы тирәсеннән ага торган Чураби елгасы [Гарипова, 1994, б. 120.] һ.б. Әлеге атамаларның Чура Нарык улы белән дә бәйләнеше булырга бик мөмкин.

Чура бәк язмышы белән кызыксынуыбызны дәвам итеп, кабат тарихи әдәбиятка әйләнеп кайтсак, 1546 елда аның янә активлашып китүенә игътибар итәбез. Әмма бу чорга җиткәнче, зур булмаган тарихи чигенеш ясау шарт.

1521–1550 елларны М. Худяков Казан ханлыгында халыкның үзаңы үсеп, патриотлык хисләре көчәйгән дәвер дип билгели. Шул ук вакытта берсе Кырым, икенчесе Россиягә йөз тоткан төркемнәрнең, оешып, актив эшчәнлек итү һәм үзара көрәш алып барулары да нәкъ шушы елларга туры килә. Казан ханлыгына мөнәсәбәттә, Кырым һәм рус дәүләтләренең үз мәнфәгатьләреннән чыгып фикер йөртүләре аңлашыла. Шушы тарткалау-йолыккалау ханлыкның тыныч үсешенә, үзара бердәмлекнең булмавына зур йогынты ясаган да. Бер генә мисал: 1519 елның 1 мартында Казан тәхетенә рус хөкүмәте тарафыннан Шаһгали утыртыла. Аңа бу вакытта 13 кенә яшь була. Илне ныгыту өчен ул берни эшли алмаган, чөнки андый максат куелмаган

да. Ә бу вакытта Казанда русларның хәрби отрядлары тора, дәүләт белән асылда рус илчеләре идарә итә. Мондый шартлар булдыксыз ханга каршы оппозиция оешуны тизләтә, ә ул оппозиция исә Кырым хөкүмәте тарафыннан яклау таба. Күп тә үтми, дәүләт түнтәрелеше: 1521 елда тәхеткә кырымлы Сәхибгәрәй менә.

Шул рәвешчә, Казан ханлыгы тәхете, әле Кырым, әле Мәскәү кулына эләгә. Әйтергә кирәк, ханнарның еш алыштырылуы гадәти хәлгә әверелә, Казан аксөякләре өчен дә ханлыкның мондый язмышы табигый күренешкә әйләнә. Җәмгыятьнең ике лагерьга бүленүе көчәя бара: берәүләр коткаруны Кырымнан өмет итсә, икенчеләре исә Мәскәүгә сыенуны хуп күрә. Дәүләтнең сәяси һәм җәмәгать эшлеклеләре аңында Казанның бәйсезлеген бөтенләй үк югалтып бетермәү теләге яшәсә дә, Казан ханлыгы өчен хәлиткеч вазгыятьтә милли үзаңның тәэсире көчләрне бер максатка туплый алмый. Ханлыкны күрше дәүләткә буйсындыру өчен әкренләп алшартлар әзерләнә. 1530 елда русларның Казанга яу белән килүе уңышсыз тәмамлангач, рус хөкүмәте Казан илчеләрен Мәскәү белән союзның ханлык өчен отышлы булуына инандыру эшенә керешә. Мәскәү хөкүмәте файдасына булганда, Казандагы рус партиясе, әлбәттә, аннан яклау тапкан. Әмма шул ук вакытта Казанда 15 ел буе даими эшләп килгән әлеге партиянең дилбегәне мөмкин кадәр үз кулында тотарга тырышуын да инкяр итә алмыйбыз.

1521 елдан 1531 елгача Казан тәхетен кырымлы Гәрәйләр династиясе биләве мәгълүм (1521–1524 – Сәхибгәрәй, 1524–1531 – Сафагәрәй). Аларга каршы оешкан сәяси төркемнең башында күренекле эшлекле Булат Ширин торган. 1531 елда Сафагәрәй хан тәхеттән төшерелгәч, оппозиция аеруча активлашкан, үз сафларына 70–80 нән дә ким булмаган атаклы морзаларны, бәкләрне туплаган [Худяков, 1990, с. 112]. Партиянең иң сәяси вәкилләре дип Нурали Ширин, Гәүһәршад, Сәед Боерган, Кадыш, Отуч морзалар, Баубәк, Чура бәк (Чура Нарыков), Борнаш, Колыш морзалар һ.б. күрсәтергә булыр иде. Нәкъ менә шушы төркемгә мөнәсәбәттә 1531–1546 еллар Чура бәк тормышында яңа дәверне тәшкил итә. Шуңа күрә аның сәяси биографиясен әлеге төркем эшчәнлегенә нисбәтле күзәтү таләп ителә.

Билгеле булганча, 1531 елда Казан ханлыгы тәхетеннән Сафагәрәй куыла, хан идарәсе Җангали кулына тапшырыла. Переворотның мәгълүм партия басымы белән башкарылуы аңлашыла. Рус ориентациясендә торуларына карамастан, переворотны оештыручыларны, шул исәптән Чура бәкне дә, рус хөкүмәтенә иман саткан җаннар дип бәяләү объектив булмас иде. М. Худяков мәсьәләгә болай якын килә: «...переворотом 1531 года русская партия была обязана не искреннему желанию поставить Казанское ханство в зависимость от иностранцев, а стремлению спасти государство от дальнейшей войны и от продолжения агрессивной политики ханов Гиреев» [Худяков, 1990, с. 98]. 1531 елгы түнтәрелеш рус партиясенең Казан ханлыгын чит ил баскынчыларына бәйлелеккә төшерү түгел, ә бәлки дәүләт

иминлеген саклау, Гәрәй ханнарның агрессив сәясәтеннән коткарырга омтылуыннан килә, һәр уңайлы вазгыятьтә бу төркем вәкилләренең мөстәкыйльлекне саклап калуга юнәлдерелгән адымнар ясавы тарихчының югарыдагы фикере белән килешергә тулы хокук бирә. «В этот период Казанского ханства можно наблюдать следующую картину: при появлении первой же возможности освободиться от давления чужого государства, казанское правительство сразу принялось вставать на свои собственные ноги и вести самостоятельную политику, не считаясь с русским правительством». Мәсәлән, 1533 ел азагында Казан хөкүмәтенә мөстәкыйль сәясәткә борылыр өчен уңайлы шартлар туа. Мондый вазгыять Василий III үлеп, Мәскәү-Казан мөнәсәбәтләрендә шактый үзгәрешләр килеп чыгу белән бәйле. Илдә рус илчелегенең абруе төшә, көнчыгыш партиясенең йогынтысы үсә, нугайлар белән сәүдә активлаша. Гәүһәршад, Булат Шириннәр җитәкчелегендәге хөкүмәт үзгәрешләрдән файдаланып калырга омтыла. Казан сәясәтендәге кискен борылыш сарай түнтәрелеше белән тәмамлана. Серле генә шартларда Җангали хан үтерелә. Ханлык итү өчен яңадан Сафагәрәй чакырыла. Бу урында шуны әйтеп китү мөһим: перевороттан риза булмаган Мәскәү яклы түрәләрнең кайберләре Россиягә кача, ватанны калдырып китүчеләр арасында Шәгъбән һәм Шаһ Булат Япанчылар, Карамыш һәм Яулыш (Евлуш) Хурсулилар һ.б.ның исемен атарга мөмкин [Худяков, 1990, с. 99]. Күпчелек исә, кискен чорда илгә тугрылык саклап, биредә кала һәм эшчәнлеген дәвам итә. Казан бәге Чура Нарыков та шулар сафында була.

Әмма тәхеткә Сафагәрәйнең килүе ханлыкны мөстәкыйльлеккә илтми. Казан янә кайнауда: кырымлы хан үз тирәсенә якыннарын туплый башлый, уртак максатлар билгеләнми. Хөкүмәт составындагы рус партиясе вәкилләре Кырым басымын Мәскәү йогынтысыннан берни белән дә аерылмый дип исәплиләр, чөнки 1531 елда Булат морза һәм Чура Нарыковлар тарафыннан тәхеттән куылган Сафагәрәй дәүләт эшләрендә күбрәк аларга түгел, ә үзенә тугрылыклы кырымлыларга таяна. Шулай итеп, ил өчен янә киеренке көннәр башлана. Ханга каршы Булат Ширин, Чура Нарыков һ.б.ны берләштергән оппозиция көчәя, ул янә Мәскәү тарафын ала һәм Россия хөкүмәте белән Сафагәрәйне төшерү турында яшерен сөйләшүләр алып бара башлый. Әйтик, 1541 елның маенда Мәскәүгә җибәрелгән вәкилләр Казандагы хәлләрне рус кенәзенә барып сөйлиләр [Худяков, 1990, с. 101]. Әледән-әле Мәскәү кенәзенә мөрәҗәгать итеп, аның Казандагы хәлләргә ачыклык кертүенә өметләнү ул елларда Казан бәк-морзаларының гадәтенә әйләнгән була, күрәсең.

1545 елның башында Казанда Сафагәрәйне икенче кат тәхеттән төшерү максатында переворот әзерләнә. Рус гаскәрләре дә Казанга өч юнәлештән хәрәкәт итә башлый. Әмма, гамәлдә фетнә әле өлгереп җитмәгән булганга, переворот барып чыкмый. Әлбәттә, бу вакыйга әлегә тәхеттә калган Сафагәрәйне чыгырыннан чыгара: репрессияләр башлана, хан җәзасыннан курыккан кайбер казанлылар Мәскәүгә

качу ягын карыйлар. Ханга оппозиция башында торган Булат морзага, Гәүһәршадка көн бетә. Алар инде сәясәттә кала алмыйлар, хөкүмәттән читләштерeләләр. Сүз уңаеннан әйткәндә, М. Худяков әлеге шәхесләр җитәкчелегендәге партия эшчәнлегенә шактый югары бәя бирә, аны тиешенчә өйрәнү өчен чыганакларның җитәрлек булмавын искәртә.

Әмма оппозициягә карата Сафагәрәй кулланган чаралар тиешле нәтиҗәне бирми. Булат Ширин, Гәүһәршадлар урынын күп еллардан бирле алар белән янәшә эшләп ныгыган «сеид Беюрган, князь Кадыш (брат князя Отуча) и талантливый деятель Чура Нарыков» [Худяков, 1990, с. 102] ала. Шулай итеп, 1545 елгы вакыйгалар Чура бәкне сәясәт үренә китерәләр. Казанда милли үзаң үсеп, мөстәкыйльлекне сакларга омтылыш көчәйгән, әмма кискен конфликтлы бер чорда Чура Нарыков көрәш мәйданына чыга. Дипломатлык өлкәсендә шактый уңышларга ирешкән партиянең тәҗрибәсен үзләштергән Чура бәк оппозиция хәрәкәтен җитәкли башлый.

1545 елның июлендә Чура Нарыков фиркасе, хәрби ярдәм сорап, Мәскәүгә мөрәҗәгать итә. «1545 елның июлендә, – дип яза Һ. Атласи, – Казан бәкләреннән Кадыш белән Чура Иванга кеше җибәреп, аңардан Казан өстенә яу җибәрүен үтенделәр, Сафагәрәй ханны, шулай ук аның якыннарыннан булган утыз Кырым бәген тотып урысларга бирергә булдылар. Иван өчен моннан да куанычлы нәрсә булырга мөмкин түгел иде. Ул, Кадыш белән Чурага илче җибәреп, ханны тотарга боерды. Үзе тиздән гаскәр җибәрәчәк икәнлеген белдерде» [Атласи, 1993. б. 318]. 1545 елда рус хөкүмәтенең Казанга һөҗүме уңышсыз тәмамланганга күрәме, ярдәм сорап мөрәҗәгать итүгә Мәскәү сак килә: ул казанлыларга бик үк ышанып бетми. Ханга оппозициянең мөрәҗәгатенә каршы рус дәүләте гаскәрне Сафагәрәй тәхеттән төшерелгәч кенә бирәчәге турында белдерә. Шул рәвешчә, Чура Нарыковлар фиркасе сәясәттә бары үз көчләренә генә ышанырга тиеш булып кала. Илдәге хәлне җайга салу урынына, хан кулланган җәзалау чараларының җирле түрәләр, аерым алганда, Сәед Боерган, Чура бәкләр өчен рус хакимиятеннән дә яманрак булып күренүе гаҗәп түгел. 1545 елгы репрессияләр ханлыктагы болай да катлаулы хәлне тагын да кискенләштереп җибәргән.

Ниһаять, күптән әзерләнгән переворот 1546 елның гыйнварында тормышка ашырыла – Сафагәрәй тәхеттән төшерелә. Казанда Сәед Боерган, Кадыш морза, Нарык углы Чуралар составында вакытлы хөкүмәт оеша. Рус ориентациясендә булса да, бу хөкүмәтне аңлы рәвештә Мәскәү файдасына эшләгән дип бәяләү хаксызлык булыр иде. Түбәндәге тарихи фактлар шуны раслый.

1546 елгы переворот нәтиҗәсендә тәхеттән куылган Сафагәрәйнең шул ук елда кире Казанга юнәлүе мәгълүм. Әстерхан хөкүмәтеннән хәрби ярдәм алып, тәхетне кире кайтару максаты белән, ул шәһәрне камап ала. Һ. Атласи язганча, Сафагәрәй «Казанның яхшы кешеләре аны ханлыкка телиләр, дип уйлыйдыр иде. Шул өмет илә торса да, Казанның бәкләре илә олугларыннан һичбер кеше аның янына килмәде» [Атласи, 1993, б. 145]. Ягъни, рус партиясе генә түгел, көнчыгыш

тарафдарлары да кырымлы ханны кире кага, бу очракта ул Казанда беркемнән дә яклау таба алмаган. Моны ничек аңларга? Әлбәттә, Казан ханлыгының һәрвакыт мөстәкыйль сәясәт алып барырга омтылуы дип. Тәхетнең бушап калган чагы, чит ил баскынчылыгыннан арынып, ниһаять, бәйсезлеккә ирешү өчен кулай вакыт булган. 1535 елда (кайбер чыганаклар буенча, 1533 елда) касыймлы Җангали хан үтерелгәч тә ханлыкта нәкъ шундый омтылыш булган иде.

Шул рәвешчә, вакытлы хөкүмәт Сафагәрәй хан һөҗүмен кире кайтара. Килешүләрне яңартырга һәм хан тәхетенә кандидат мәсьәләсендә сөйләшүләр алып барырга дип, Казанга Мәскәү илчелеге килә. Ханлыкта фикерләр төрле булса да, рус йогынтысы көчле булу тәхеткә кабат Шаһгалине кайтара.

Мондый вазгыятьтә игътибарны Казан хөкүмәтен җитәкләгән Сәед Боерган, Кадыш морза, Чура бәкләр эшчәнлегендәге кайбер фактларга юнәлтик. 1546 елның мартында хан тәхетенә сайланган Шаһгали Казанга 4 меңлек гаскәр ияртеп килә. Аның 3 меңе касыймлылар, 1 меңе рус хәрби көчләре була. Рус хөкүмәте утырткан ханга казанлылар бик үк ышанып бетмиләр, аның идарәсен тулысынча контрольгә алырга омтылалар. Шаһгалинең шәһәргә бары 100 генә Касыйм татары белән кертелүен шулай аңларга кирәк. Ә аның белән килгән рус гаскәре каладан бөтенләй читтә тукталып калырга мәҗбүр ителә. Бу урында тарихчы М. Худяков фикере белән килешергә мөмкин: «Очевидно, правительство сеида Беюргана, князя Кадыша и Чуры Нарыкова, представлявшее русскую партию, не утратило своего национального самосознания и, держа русских в известных границах, смотрело на союз с Москвою лишь как на неизбежную необходимость, но не питало какой-либо сердечной привязанности к соседнему государству» [Худяков, 1990, с. 110]. Ул гына да түгел, бу төркемнең эшчәнлегенә бәя бирергә алынып, Булат Ширин, Гәүһәршад, Сәед Боерган, Кадыш морза, Чура бәкләр әйдәгән партиянең 15 ел дәвамында чит ил басымына каршы көрәшүен танырга кала. Казан ханлыгы өчен гаять катлаулы елларда алар күп тапкыр конфликтлы хәлләрдән чыгу җаен табалар, дипломатик осталык нәтиҗәсендә, эшчәнлекне Казанның төрле ханнары белән берлектә алып баралар. Шушы төркемнең күренекле вәкиле Чура Нарыков та – гомере буе ханлык мәнфәгате өчен көрәшкән сәләтле шәхес. Илдәге хәлләрдән һәрвакыт хәбәрдар Чура бәк халык белән еш аралашкан [Фәхретдин, 1995, б. 120], аның ышанычын яулаган оста сәясәтче булган.

Кабат тарихи эзлеклелеккә кайтсак, Чура Нарыковның фаҗигасына да ерак калмаган була бу вакытта. Икенче кат тәхеткә чакырылган Шаһгали бары бер ай гына «идарә итеп» кала. Аның Казанда абруе бөтенләй булмый. «Мәшһүр түрәләрдән Чура морза Шаһгалине никадәр мәдех итеп, ягъни мактап, «аңа ихласлы һәм итагатьле булырга тиешле», дип Казан халкына нәсыйхәтләр әйтеп йөрсә дә, сүзе тәэсир итмәде», – дип яза Р. Фәхретдин [Фәхретдин, 1995, б. 120]. Бер айдан Шаһгали хан тәхетен ташлап качкач, аның урынына бер

каршылыксыз гына яңадан Сафагәрәй килеп урнаша. Казанда кулга алулар башлана. Кырымлы хан оппозицион төркем вәкилләрен җәзалый. Барыннан да элек Чура бәк һәм аңа якын түрәләр кулга алына. Тарихи әдәбиятта әлегә кадәр Чура Нарыковның 1546 елда Сафагәрәй тарафыннан үтерелүе турында мәгълүмат таралган. Чура Нарык улының фаҗигалы үлеменә нисбәтән түбәндәге өч версияне китерергә мөмкин. Беренчедән, 1547 елда ул Сафагәрәй тарафыннан җәзага тартыла; икенче версия буенча, Ул Шаһгали хан хыянәте нәтиҗәсендә казанлыларның бер төркеме белән бәрелештә һәлак була; өченче чишелеш мондый булырга мөмкин: Чура батыр 1552 елда Явыз Иван белән сугыша, ә бәлки хәтта рус гаскәре Казанны алгач та, илбасарлар белән канлы көрәштә һәлак була.

Беренче версияне алсак, Сафагәрәй ханның Чураны җәзалап үтерүе аңлашыла. Ул күп еллар ханга оппозициядә торган төркемнән булган Чура бәкне үзенә каршы эшчәнлек алып баруда гаепли. М. Худяков та шул турыда хәбәр итә: «Казнены были князь Чура Нарыков, князь Кадыш, князь Баубек и другие сторонники союза с Россией» [Худяков, 1990, с. 111]. Шушы ук мәгълүматны Р. Фәхретдин дә җиткерә: «Чура морза кебек монафикъ, ягъни икейөзле түрәләрне үтертте»[Фәхретдин, 1995, б. 105]. Бу турыда Һ.Атласи түбәндәгеләрне яза: «Чура Нарыков, Бау бәк, Кадыш бәкләрне, шулай ук болардан башка тагын ничәләп кешеләрне Сафагәрәй хан үтертте» [Атласи, 1993, б. 331]. Безнең карашыбызча да, Чура бәк 1547 елда, ә бәлки 1546 елда ук җәзага тарттырылган булырга тиеш, чөнки, Сафагәрәйнең тәхеткә килүе апрель-май айларында булган, ә инде 6–7 ай эчендә ул үзенең дошманнары язмышын хәл итәргә өлгергән.

Башка бер чыганак – «Казан тарихы» – Чура Нарыков үлеменә кагылышлы өр-яңа мәгълүматлар бирә төсле. Биредә Чураның Казан кешеләре белән бәрелештә һәлак булуы турында сөйләнә. Ул Шаһгали ханны Казаннан Мәскәүгә качыруны оештыра, ә үзе исә 10 көннән хатыннарын, балаларын, 500 коралланган кол-хезмәтчесен, 1000 кешелек гаскәрен алып, Казанны ташлап китәргә уйлый. Сөйләшенгән урында аны Шаһгали көтеп торырга тиеш булса да, элекке хан, ни сәбәпледер, вәгъдәсен үтәми, Чура бәккә хыянәт итә. Чураны казанлылар куып җитәләр, «...и убили они храброго своего воеводу Чуру Нарыковича с сыном его и со всеми отроками его как изменника Казани и царского доброхота. И только жена его с рабынями живой возвратилась в Казан» [Казанская история, 1954, с. 80]. Мәскәүгә качу өчен Чура Нарыковның Шаһгалигә ярдәм итүен Р. Фәхретдин дә искәрткән иде: «Сафагәрәй ханны яңадан ханлык итәргә чакырдылар. Бу хәлләрдән хәбәрдар булган Чура морза, Шаһгали хозурына кереп, форсат кичмәстән мөкаддәм, ягъни җай бетмәстән элек ничек булса да качарга кирәк, юкса эшләрнең харап булачагын аңлатты» [Фәхретдин, 1995, б. 120].

Безнең карашыбызча, Чура Нарыков үлеменең беренче һәм икенче версияләрен үзара якынайтып, тулырак мәгълүмат табарга мөмкин. М. Худяков һәм «Казан тарихы» хәбәр итүенчә, «Шах-Али бежал

из Казани вниз по Волге на судах; на Волге ему удалось встретить касимовских татар и на их лошадях добраться до русской границы, он поселился в Касимове» [Худяков, 1990, с. 111], «Когда же царь и воевода его были готовы к побегу и настала ночь того дня, ... проводил Чура царя из Казани до Волги, выпустив его и уговорив бежать. ... Ибо разгневался князь Чура на казанцев из-за царя Шигалея за то, что обманули они царя, не послушавшись его совета, и, клятвенно пообещав ему безопасность, захотели убить его...». [Казанская история, 1954, с. 78]. Яисә Р.Фәхретдин язганча: «Шаһгали гаед кичендә (Соловьевның әйтүе буенча, бу вакыйга 1546 елда була) Казаннан качып чыкты вә, көймәгә утырып, Волга белән Мәскәү шәһәренә китте». [Фәхретдин, 1995, б. 122].

Һәр очракта ханны Чура озаткан булуы мөмкин, гәрчә кайбер чыганакларда әлеге фактка аерым игътибар бирелмәсә дә. Шулай итеп, безгә Чураның Сафагәрәй тарафыннан җәзага тарттырылуы һәм Шаһгалине Мәскәүгә озатканнан соң күпмедер вакыт узгач, ханның җәзалавыннан котылу максатында Мәскәүгә качып барганда тотылып, казанлылар тарафыннан үтерелүе турындагы хәбәрләр билгеле, һәр ике версияне мөмкин дип санаган хәлдә, бу ике карашны бер ноктага туплый алабыз. Бу исә хәлне түбәндәгечә күзаллау мөмкинлеген бирә. Сафагәрәй хан янә тәхеткә кайткач, үз тирәсенә көнчыгыш партия вәкилләрен, кырымлыларны туплый. Чура Нарыковлар төркеменнән исә ул рәхимсез үч алырга ниятли. Моны сизеп, Чура Шаһгалине качарга өнди. Казанда хәлләрнең гаять кискенләшкән чорында Чура бәк үзе өчен дә Сафагәрәй күзеннән югалып торуның мәслихәт булуын аңлый, әмма шәһәрдән китеп өлгерә алмый кала. Хан күрсәтмәсе буенча, Чура Нарыков качып барган җиреннән куып җитеп кулга алына һәм Сафагәрәй тарафдарлары аны җәзалап үтерә. Батырның хатыннары, хатын-кыз коллары гына исән калып, алар кире Казанга кайтарыла. Мондый нәтиҗә ясау чыганаклар арасында бернинди каршылык та тудырмый.

Шулай итеп, Чура бәкнең тормыш юлына 1546 елның көзендә нокта куела. Эзләнүләрне шушында туктатырга да мөмкин булыр иде. Әмма югардагы күзәтүләрдән чыгып билгеләнгән өченче версиянең дә урынлы булырга мөмкинлеге Чура бәк биографиясендә яңа табышмаклар китереп чыгара.

Тарихчы А.Х. Халиков Нарыковлар фамилиясенә мөнәсәбәттә түбәндәге мәгълүматларны китерә: «Известная княжеская фамилия в Казани около середины XVI века (ПСРЛ, 29, с. 28). В 1546 году Чура Нарыков и его брат встречали Шах Али в Васильсурске (ПСРЛ, 34, с. 27). В 1546–1552 гг. Нарыковы играли видную роль в Казани. В 1551 году Чура Нарыков был «побит» за непослушание Ивану IV, а его брат Алексей мурза Нарыков в 1552 году перешёл на службу к Ивану Грозному (ПСРЛ, 29, с. 12, 47–49, 146, 170). От него, очевидно, пошли Нарыковы» [Халиков, 1992, б. 135]. Мәгълүматларның рус елъязмаларыннан алынуы искәртелгән. Ягъни, Чура бәк 1546 елда

Сафагәрәй хан һәм казанлылар эзәрлекләвеннән качып котыла алган булып чыга. Алай гына да түгел, шушы ук елда ул инде Васильсурскида булып, Казаннан качып килүче Шаһгалине каршы ала. 1546–1552 елларда Нарыковларның «Казан тормышында күренекле роль уйнаулары» ихтимал. Әмма бу һич тә Чурага кагылмый, сүз аның Ислам һәм Галикәй исемле туганнары хакында бара булса кирәк. Алар тарихи әдәбиятта еш искә алыналар. Ислам да, Галикәй дә (кайбер чыганакларда – Аликәй) – Чура Нарыков фиркасе тарафдарлары. Чура бәкне 1551 елда Иван IV җәзага тарта, димәк, әлеге чыганак буенча, 1546 елда ул әле исән була. Әмма без бу текстка зур саклык белән карарга тиешбез. Чөнки биредә китерелгән күп кенә хәбәрләр каршылыклы фикерләр уята, фактлар ачыкланмаган. Яңадан башка чыганакларга мөрәҗәгать итеп, тарихи вакыйгаларны логик эзлеклелектә карау мәсьәләгә төгәллек кертер кебек. М. Худяков, Сафагәрәй ханның икенче кат тәхеткә килүенә бәйле рәвештә, түбәндәгеләрне яза: «...новое царствование открылось террором. Казнены были князь Чура Нарыков, князь Кадыш, князь Баубек и другие сторонники союза с Россией. В сентябре в Москву прибыла партия эмигрантов — князья Кулыш, Терегул, Бурнаш, братья Нарыковы и другие в числе 76 человек. Новое правительство составилось из крымских татар» [Худяков, 1990, б. 112]. Һ. Атласи да Чура бәкнең җәзалап үтерелүе хакында хәбәр итә: «Чура белән Кадыш Сафагәрәй ханны Казаннан каулау юлында зур урын тотучылардан иде. Болар белән бергә Боерган Сәед тә бар иде исә дә, ул Казаннан нугай йортына качып котылды» [Атласи, 1993, б. 331]. Тарихчы Чура бәкнең үтерелүе турында яза, ә Казаннан Мәскәүгә качып килүчеләр арасында түбәндәге исемнәрне атап китә: Колыш бәк, Тере-Угыл (Тәңре Кол), Борнаш, Чура Нарыковның туганнары [Атласи, 1993, б. 331]. Рус елъязмаларына таянып, галим С.Х. Алишев Чура Нарыков һәм аның туганнары хакында шундый ук мәгълүмат бирә [Алишев, 1995, б. 84].

Димәк, 1546 елда Чура Нарыковның исән калуы турында факт берничек тә расланмый. Ә менә шул ук елда Казаннан Мәскәүгә күчкән эмигрантлар арасында аның туганнары Ислам һәм Галикәй морзалар булган.

Тарихчы Д.М. Исхаков Чура Нарыков туганнарының 1549 елда Нугай Урдасында искә алынуы турында яза: «...алар Ислам морза һәм Аликәй морза (ул чапкын була) исемле булганнар. Нугай Урдасына караган эшләрдән күренгәнчә, алар нугайлар янына Сафагәрәйдән качканнар. Бу ике шәхес 1552 елгы вакыйгаларда да катнашалар» [Исхаков, 1994. № 9, б. 17]. Ягъни, 1546 елда Ислам белән Галикәй Нарыковлар Казаннан Мәскәүгә күчеп киткәннәр, әмма анда озак тормыйча, 1549 елда нугай ягына барганнар яисә тегендә дә, монда да йөргәннәр. Хәлбуки 1552 елда аларның кабат Казан ханлыгында булулары билгеле. Сафагәрәй вафатыннан соң, 1546 елда читкә китүчеләрнең кире әйләнеп кайтулары ихтимал.

1552 елның март аенда, казанлыларның таләбе буенча, Шаһгали Казаннан китә һәм Зөя каласына барып урнаша. Инде Казанга рус воеводалары керергә тиеш була. «Когда наместник приехал на Бежбалду (деревня, расположенная на месте Адмиралтейской слободы), – дип яза М. Худяков, – трое из сопровождавших его казанцев – кн. Ислам, кн. Кебек и мурза Алике Нарыков (брат покойного Чуры Нарыкова) попросили у него разрешение ехать вперед. Разрешение было дано, и они уехали в город» [Худяков, 1990, б. 142]. Казанга кергәч, болар шәһәр капкаларын ябып куялар, халыкны русларга каршы торырга өндиләр. Нәтиҗәдә, Казан ханлыгын Мәскәүгә тыныч юл белән ирекле кушу барып чыкмый кала. Ислам морза 1552 елның 9 мартында ясалган дәүләт түнтәрелешеннән соң Тау ягыннан русларны куу сугышында һәлак була. Ә Галикәй исә Ядкяр хан чорында Казанда хөкүмәт составына керә. 1552 елдан соң тарихи чыганакларда Нарыковлар фамилиясе башкача телгә алынмый. Хәер, А.Х. Халиков күрсәтүенчә, Галикәй морза Нарыков 1552 елда Иван IV гә хезмәткә күчкән, исемен исә Алексей дип үзгәрткәннәр [Халиков, 1992, б. 135].

Чура Нарык улының тәрҗемәи хәле 1546 елда төгәлләнә дидек, әмма бу очракта 1551 елда да исән-сау булып, Иван IV тарафыннан эзәрлекләнгән, ягъни русларга каршы көрәшеп йөргән Чура кем була? Аның Чура Нарыковка бәйләнеше бар кебек тоелса да, бу шәхеснең югарыда биографиясе тикшерелгән Чура бәк булуы бик шикле. Биредә сүз икенче бер Чура турында бара булса кирәк, әйтик, Нарык улының улы хакында. Тарихта Чуралар бик күп булган, кайсының кем булуын конкрет ачыклау өчен чыганаклар бик аз, шуңа күрә чыганак буларак фольклорга да мөрәҗәгать итми мөмкин түгел. Сүз бара торган фактка, мәсәлән, татар халык риваятьләрендә ишарә юк түгел: «Чура бинең улы Чура батыр булган. Иван Грозный гаскәрләре Казанны алган вакытта Чура батыр шушы Карауҗа җирләре өчен сугышып үлгән» [Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар, 1987, б. 150]. «Казан тарихы»нда да Чура бәкнең хатыннары, балалары турында искәртелә [Казанская история, 1889, с. 77–79]. Боларга нигезләнсәк, Чура Нарык улының нәселе калган дип уйларга җирлек юк түгел. Татар халкының ярым легендар шәҗәрәләре дә моны раслый. Борынгы кульъязмалар, аеруча татар шәҗәрәләре белгече М.И. Әхмәтҗанов тарафыннан бастырылган шундый чыганакларның берсенә тукталыйк [Әхмәтҗанов, 1995, б. 34].

Казанда Каравай тирәсендә Кара би исемле кешенең Карауҗа дигән улы, Казаннан күченеп килеп, Карауҗа авылын кора. Тәһарәт алырга су бирмәгәннәре өчен, бер мосафир авылны каргый. Карауҗа, бик хәвефләнеп, өч улына өч ук бирә һәм әйтә: «Укларыгыз кая төшсә, шунда авыл корып утырырсыз», – ди. Бу урында иң әһәмиятлесе – Кара-Куҗаның өченче улы Чураби турындагы мәгълүмат. Чыганакта әйтелгәнчә, аның угы хәзерге Зур Карауҗа авылы уртасындагы Чураби чокырына төшә. Карауҗа улы Чураби белән шушында нигез кора. Чурабине Мәскәү патшасы, хыянәте өчен, җәзалап үтерә. Аның улы

Чура батыр, Явыз Иван гаскәрләре белән сугышып, Зур Карауҗада һәлак була. Чура батырның улы Ресмәт, Ресмәтнең улы Кадермәт, аның улы Гыйззәтулла исемле була. Алга таба янә 7 буынга кадәр исемнәр китерелә. Искәрмәдә китапның авторы Карауҗа нәселе шәҗәрәсенең Казан ханлыгы тарихы белән тыгыз бәйләнгән булуын әйтә.

Шунысын да искәртик: алдарак телгә алынган «Карауҗа» риваятендә сөйләнгән вакыйгалар әлеге шәҗәрәнең бер өлеше булып тора. Риваятьнең тагын бер версиясе галимә Ф.Г. Гарипова бастырып чыгарган китапта урын алган [Гарипова, 1994, б. 119].

Димәк, тарихта ике Чура хәрәкәт иткән булырга мөмкин. Берсе – атаклы Казан бәге Чура Нарыков, икенчесе – аның улы Чура батыр. Чура бәк мәгълүм сәбәпләр аркасында Сафагәрәй тарафыннан 1546 елда җәзага тарттырылган булса, Чура батырның бераз соңрак, Казан ханлыгын яклап сугышканда, батырларча һәлак булуы бик мөмкин.

Д.М. Исхаков Чурага кагылышлы, фәндә инде билгеле булган берничә шәҗәрә китерә. Беренчесе – Башкортстанда табылган, икенчесе – югарыда карап үтелгән «Карауҗа» шәҗәрәсе, өченчесе – Кырымдагы Аргыннар шәҗәрәсе [Исхаков, 1994, б. 18]. Тарихчы I шәҗәрә белән II һәм III шәҗәрәләр арасында бәйлелек Чура би һәм Кара Гуҗа (Кара Коджа) аркылы бара, дип күрсәтә, Чура бәкнең нәсел җепләрен «Казан ханлыгындагы дүрт аксөяк карачы бәкләр нәселенең берсенә – Аргыннар нәселенә (кланына)» китереп бәйли. Д. Исхаков биргән мәгълүматлар арасында төрки халык дастаннарын тарихи чынбарлык белән бәйли торганнары да бар.

Башкортстанда табылган шәҗәрәдә, мәсәлән, Чураның атасы Нәрек, Нәрекнең атасы Күкәс дип күрсәтелгән. Татар, кырымтатар, казакъ, нугай дастаннарында «Күкәс» исеме Күкеш, Күкешле Тама формасында очрый, Чура батыр үзе турында: «Күкәс (Күкеш) утлы Тамамын», ди. Шунда ук автор Чура батыр турында тамьян-катай ыруыннан чыккан башкортлар арасында язып алынган хәбәрләрне китерә: «...Күрек исемле морза Җагылбай нәселеннән, казакъ булган... Нарык байның Таңсылу исемле хатыныннан Сура исемле малае туган. Икенче малае – Ширин исемлесе, берничә елдан соң туган» [Исхаков, 1994, б. 19]. Биредәге Ширин исеме казакъ халкының Чура батырга багышланган дастаннарында да очрый. Ширин эпоста Чура батырның кыз кардәше буларак сурәтләнә. Д.М. Исхаков әлеге исемне барлык төрки дөньясында Алтын Урда чорларыннан билгеле һәм Казан, Кырым, Касыйм ханлыкларында хакимлек иткән бәкләрнең бер кланы – Шириннәр белән бәйләп карый.

Дастани Чура батыр татар версиясендә дошманнары белән каты көрәшә, дошман гаскәрен рәхимсез кыра. Ахырда ул дошман ягыннан китерелгән хатыннан туган үз улы белән сугыша, җиңүгә ирешә алмый, ярсыган атына атланган килеш Иделгә егылып төшеп, суга батып үлә. Менә шуннан соң дастан тәмам булырга тиеш кебек, әмма эпик вакыйгалар дәвам итә: «Соңра урыс гаскәре галиб булып (җиңү-

че булып), Казан шәһрене алды. Урыс падишаһына табигь булдылар (буйсындылар). Бу Казан шәһрен алгандан бер ел соңра Хаҗитархан (Әстерхан) шәһрен янә алды. Чура батыр хикәяте тәмам булды» [Нарык Чураның хикәяте будыр, 1862, б. 59]. Дастан ахырында китерелгән әлеге юллар Чура батырга багышланган татар эпосына өр-яңа биеклектән карарга мәҗбүр итә. Дастан батыр гамәлләрен сурәтләү белән генә чикләнми, ә Алтын Урда варислары булган Казан ханлыгы, Кырым ханлыгы, Әстерхан ханлыгы, Нугай ханлыгы вакыйгаларына турыдан-туры кагыла! Әсәрнең XVI йөз уртасы тарихи вакыйгаларының эпик картинасын тудыруы шуның белән раслана. Бу дастанны Алтын Урда чоры эпик истәлеге «Идегәй»нең дәвамы дип атарга да мөмкиндер. «Идегәй» Алтын Урда таркалу вакыйгаларын сурәтләсә, Чура батырга багышланган әлеге ядкяр Алтын Урда таркалып, татар ханлыклары барлыкка килеп, билгеле бер чорда аларның үз көчен югалтуы тасвирлана. Каһарман батырлыгын сурәтләгән халык әсәре тарихи хроника төсен ала: тарихи чынбарлыкка туры килү тәртибендә рус дәүләте тарафыннан әүвәл Казан ханлыгының, аның артыннан Әстерхан ханлыгының яулануы хакында хәбәр итә. Татар дәүләтләрендә үзара мөнәсәбәтләрнең какшаган мәле «Чура батыр» дастанында шактый төгәллек белән торгызылган дию дөреслеккә туры килә. Бу – эпик фольклорда халыкның тарихи хәтере сакланган булуга дәлил.

Тамырлары затлы төрки нәселгә барып тоташкан Чура бәкнең дастаннар каһарманына әверелү сәбәпләре борынгы уртак нигездән килә дип нәтиҗә ясарга тулы мөмкинлек бар. Татар, нугай, казакъ, кырымтатар, башкорт, кыргыз халык эпик иҗатында аның популярлыгы чын мәгънәсендә тарихи чынбарлык белән бәйләнгән. Реаль шәхес Чура Нарыковның язмышын Казан ханлыгына мөнәсәбәттә карау аның шактый катлаулы тормыш юлы үткәнлеген күрсәтә. 1526–1531 елларда ул сәясәттә, дипломатиядә актив катнашкан, әмма әлегә чагыштырмача тыныч эшчәнлек алып барган, сәяси эшлекле буларак ныгыган, формалашкан. Нарык углы Чура бәк тормышында икенче дәвер 1531–1546 елларны үз эченә ала. Казан ханлыгы хөкүмәтендә рус ориентацияле төркемнең хәрәкәт итү дәвере дә шушы вакытка туры килә. Татарларның үзләре арасында һәм ил җитәкчелегендә бердәмлек булмауга карамастан, бу елларда ханлыкта мөстәкыйльлекне сакларга омтылыш юк дип әйтә алмыйбыз. Рус партиясенә мөнәсәбәттә Чура Нарыков эшчәнлегенә күзәтү ясау аны халык арасында популярлык казанган сәяси җитәкче, оста дипломат буларак таныта. Чура бәк – Казан ханлыгының азатлыгы өчен көрәшкән шәхес дисәк, хата булмас. Кем хаклы булган да, кем хаксыз – бу сорауга җаваплар, әлбәттә, төрлечә булырга мөмкин. Әмма шунысын игътибардан читтә калдырырга ярамый: Чура Нарыков гомере буе көрәшеп яшәгән, ханга оппозициядә торган төркемнең абруен тоеп эш иткән, үзен шактый көчле сәяси һәм җәмәгать эшлеклесе итеп танытуга ирешкән, халык ышанычын яулый белгән. Чураның

эпик биография югарылыгына күтәрелүендә аның нәкъ менә шушы сыйфатлары әһәмиятле роль уйнаган булса кирәк. Әлбәттә, каһарман образының дастани үрнәгеннән тарихи Чура нык кына аерыла. Аның эшчәнлегенә объектив бәя биргәндә, сәясәттә кайбер ялгышлар җибәрүен дә күрми мөмкин түгел. Бүгенге көн югарылыгыннан караганда, көнбатыштан басып керүгә каршы уртак көрәштә Казан-Нугай, Казан-Кырым, Казан-Себер, ниһаять, Татар-Төрек берләшмәләре төзү отышлырак булыр иде. Ә Казан дипломатиясе, шул исәптән Чура Нарыков та бу максатта ифрат йомшаклык күрсәтә. Шул ук вакытта Чура бәк яшәгән дәвер Көнчыгышның берләшүенә комачаулау өчен Мәскәүнең актив төстә нәтиҗәле эш алып бару чорына туры килә. Күренекле дәүләт эшлеклеләре Булат һәм Нурали Ширин, Гәүһәршад, Сәед Боерган, Чура Нарыков, Кучак һ.б. сәяси һәм иҗтимагый көчләрнең бердәмлеген булдыра алмыйлар, хан идарәсе белән хөкүмәт бердәм эшләми, халыкны бер максатка туплый алмый. Бу һәм башка сәбәпләр ханлыкның һәлакәтенә китерә. Бер караганда, Чура батырның дастаннардагы чагылышы образлы рәвештә Чура бәкнең каршылыклы сәясәтен күрсәтә кебек. Дастани Чура да, җиңү максаты белән дошманнарына каршы көрәшә, әмма язмышын фаҗигале төгәлли. Эпик Чура – идеаллаштырылган образ, ә чынбарлыктагы Чура Нарыков – дәүләтнең бөтенлеген саклап калу өчен иң җаваплы чорда яшәп эшчәнлек алып барган кеше, илдә бердәмлек булмаган болгавыр дәвернең бер вәкиле генә.

Шулай итеп, тарихи чыганакларга нигезләнеп һәм фольклордагы кайбер мәгълүматларга таянып, төрки халыклар эпосында популяр образ Чура Нарыкның прототибы дип уйланылган Чура бәк Нарыков язмышына күзәтү ясадык, аның тәрҗемәи хәлен ачыкларга тырыштык. Гомерен хөкүмәт эшчәнлегенә багышлаган Чура бәк татар, кырымтатар, казакъ, нугай халык дастаннарына да ил азатлыгы өчен көрәшкән шәхес буларак килеп кергән. Халык хыялы аның эпик биографиясен 1552 елгы мәгълүм көрәшкә үк китереп җиткергән, алай гына да түгел, Казан ханлыгының һ.б. татар ханлыкларының яулап алынуын шушы көрәшкә китереп бәйләгән, ул вакыйгаларны да шушы дастан эчендә күрсәтеп китүне кирәк санаган. Кайбер төрки халыкларда, шул исәптән татарларда да киң таралып, төрле вариантларда сакланган күләмле эпос-дастаннар Чура Нарык углының эпик биографиясен тагын да тулыландыралар.

Әдәбият

Алишев С. Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. 158 с.

Атласи Һ. Себер тарихы. Сөенбикә. Казан ханлыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 446 б.

Әхмәтҗанов М. И. Нугай урдасы: татар халкының тарихи мирасы. Казан: Мәгариф, 2002. 344 б.

Әхмәтҗанов М. Татар шәҗәрәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. 128 б.

Бакиров М. «Чура батыр» дастаны // Мәдәни җомга. 2023. 23 июнь (№ 24). Б. 11.

Баязит Р. Яңа кала. Чура батыр // Ак юл. 1915. № 16. Б. 282–286.

Гарипова Ф. Авылларны сөям җаным-тәнем белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. Б. 122.

Ибраһимова Л.Х. Төрки халыклар иҗатында «Чура батыр» дастаны. Казан: Фикер, 2002. 190 б.

Исхаков Д. Чура батыр кем ул? // Идел. 1994. № 9. Б. 17–19.

Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә милли тарих. («Түләк һәм Сусылу», «Ак Күбәк», «Идегәй», «Чура батыр» дастаннары һәм тарихи риваятьләргә анализ): монография. Казан ООО «Грумант», 2022. 160 с.

Казан тарихы // Насыйри К. Календарь 1881 елга. Казан, 1880.

Казанская история // *Катанов Ф.* Исторические песни Казанских татар. Казань, 1899. Б. 5–22.

Казанская история. (Ист. повесть 16-го в.). М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. 195 с.

Карауҗа // Татар халык иҗаты. Риваять һәм легендалар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы С.М. Гыйләҗетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. С. 51–53.

Кыйссаи Чура батыр. Казан: Вечеслав тип., 1884. 16 б.

Мухаметзянова Л.Х. Чура Нарыков – политический деятель Казанского ханства // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10, № 1. С. 212 – 228.

Нарык Чураның хикәяте будыр // *Березин И.Н.* Турецкая хрестоматия. Казань, 1862. С. 39 – 59.

Паксой Х.Б. Чура батыр кисәтүе // Идел. 1994. № 9. Б. 9.

Татар теленен аңлатмалы сүзлеге. Т. III. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 832 б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы С.М. Гыйләҗетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 368 б.

Урманчеев Ф.И. Чура батыр // Мирас. 1995. № 9. Б. 97–137.

Урманчеев Ф.И. Чура батыр // Мирас. 1995. № 7–8, 9, 10–11. Б. 97–137.

Фәхретдин Р. Казан ханнары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. Б. 120.

Фәхретдинов Р.Г. Татар халкы һәм Татарстан тарихы. Борынгы заман һәм урта гасырлар: Гомуми урта белем мәктәпләре, гимназияләр һәм лицейлар өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 1996. 255 б.

Халиков А.Х. Болгар – татар чыгышлы 500 рус фамилиясе. Казан, 1992. 192 б.

Хәйри Ә. Шәһре-Бану – Шәрбән кыйссасы. Яр Чаллы, 1996. 60 б.

Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства / Репринтное воспроизведение издания 1923 г. Казань: Фонд ТЯК, 1990. 310 с.

Юлдаш К. Чура батыр // Аң. 1916. № 5. Б. 85–86.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре